

Mehmet
Fehmi
Tokay

Fransız Hastahanesi'nde kalp krizinden öldü ve Karacaahmet'te aile mezarlığına defnedildi.

Hâfızasındaki dinî ve din dışı eserlerin zenginliğiyle bilinen Fehmi Tokay özellikle bestelediği şarkılarla dönemin müsikîşinasları arasında önemli bir yer edinmiştir. Küçük yaşlarında evlerinde düzenlenen, kemânî Aleksan, Ali Rifat (Çağatay), kemençeci Salih (Benli), Kemal Niyazi (Seyhun), Üdî Nevres Bey, hânende Kaşiyarık Hüsamettin Bey gibi seçkin müsikîşinasların katıldığı müsikî toplantıları onun müsikideki ilk dönemini teşkil etmiş, ardından babasından aldığı derslerle müsikî çalışmalarına başlamıştır. 1919'da babasının da hocası olan Yeniköylü Hâdi Bey'in evinde yapılan müsikî meşklerine iştirak etmiş, ondan pek çok klasik eserle birlikte ilâhi, tevşih ve durak meşketmiş, ayrıca dinî müsikî tavrı öğrenmiştir. Bu arada dergâhlara devam ederek dinî müsikî repertuarını geliştirmiş, Rauf Yektâ Bey'den eserler meşketmiş, Yenişehirli Ferid Efendi'den edebiyat ve tasavvuf dersleri almıştır.

Bestelerinde klasik üslûptan ayrılmaya özen gösteren Fehmi Tokay özellikle güfte seçimindeki titizliğiyle tanınırdı. Beste, semâi, şarkı, durak, nefes ve ilâhi formlarında 130'a yakın eser bestelemiş (123 eserinin listesi için bk. Öztuna, II, 398-399), on zamanlı Türk evferi adlı bir usul terkip etmiştir. İlk bestesi, "Ne durursun gafil insan" mısrayla başlayan hüzzam ilâhisi (1917), son eseri, "Ne neyim var ne meyim ne de bir sâkî-i dîlcû" mısrayla başlayan şehnaz şarkısıdır (1959). İlk şarkısı 1941'de bestelediği, "Gülle heme bezm-i visâliz gerçi hâr olsak da biz" mısrayla başlayan tâhir-büselik eseri olup en başarılı dinî eserinin, "Muhammed'den diğer yok vâsil olmuş kâbe kavseyne" mısrayla başlayan müstear durağı olduğu söylenir. Bestekârlıktaki en verimli dönemi 1941-1945 yıllarıdır. Eserleri arasında, "Ben-

zemez kimse sana tavrına hayrân olayım" mısrayla başlayan bayatı, "Geçti bahâr hazân erdi bu yerde" mısrayla başlayan büselik, "Terket beni artık yetişir sende vefâ yok" mısrayla başlayan hicaz, "Aşkî seninle tattı hicranla yandı gönül" mısrayla başlayan hümayun, "O âhû bakışlara bir anda kandin gönül" mısrayla başlayan karcığar, "Tutam yâr elinden tutam çıkam dağlara dağlara" mısrayla başlayan hüseyinî, "Bitmez tükenmez bu dert ömür diyorlar buna" mısrayla başlayan mâhur, "Bir bakışla bağladın zülfüne şeydâ dili" mısrayla başlayan rast şarkılarıyla, "Allah diyelim dâim Mevlâ görelim neyler" mısrayla başlayan rast ve, "Gelin Allah diyelim" mısrayla başlayan uşşak ilâhileri en sevilenlerden bazılarıdır. Ankara Müsikî Cemiyeti'nin kurucusu olan ve görevli bulunduğu yerlerde müsikî dernekleri kurarak öğrenci yetiştiren Fehmi Tokay nota öğrenmemiş, şarkılarını çoğunlukla Cüneyt Orhon, Nevzat Atlığ ve Alâeddin Yavaşa notaya almıştır. Gamze Ege Köprek *Fehmi Tokay'ın Hayatı, Eserleri ve Müsikimize Etkileri* adıyla bir yüksek lisans tezi (1996, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Filiz Kaya da *Fehmi Tokay'ın Hayatı ve Eserleri* ismiyle bir mezuniyet çalışması (2001, İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Müsikisi Devlet Konservatuarı Çalgı Eğitimi Bölümü) hazırlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, İstanbul 1943, II, 653, 710-711; İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 182-183; Mustafa Rona, *20. Yüzyıl Türk Musikisi*, İstanbul 1970, s. 320-330; Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, II, 208-211; Öztuna, *BTMA*, II, 398-399.

NURİ ÖZCAN

TOKGÖZ, Ahmed İhsan

(bk. AHMED İHSAN TOKGÖZ).

TOKTAMIŞ HAN

(ö. 807/1405)

Altın Orda hanı
(1379-1397).

Cengiz Han'ın oğullarından Cuci Han neslinden gelmektedir. Babası Tuy Hoca Oğlan, anesi Kungrat kabilesinden Köten-Könçük Hatun'dur. Adına Doğu ve Batı kaynaklarında Tuktamiş, Toqtamiş, Tohtamiş gibi farklı şekillerde de rastlanır. Bu ad hareket durumundan sakın hale geçmeyi, durmayı ifade eden "tokta-mak" fi-

Toktamış Han'ı tasvir eden taş basması bir gravür

liyle ilgilidir ve eski Türkler'de ad verme gelenekleri çerçevesinde, aile içerisinde daha önce doğan çocukların ölmesi üzerine sonraki çocuğun hayatta kalması arzusunun ifadesi olarak kullanılmıştır. Onun 1340 yılının sonları ile 1350 yıllarının başları arasında dünyaya geldiği ve Altın Orda tahtına çıktığı sıralarda otuz-otuz beş yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir.

Toktamış Han, Altın Orda tahtına çıktığı sıralarda ülkede tam bir fetret devri yaşanıyordu. Bu devir Berdibeg Han'ın, babası Canıbeg Han'la on iki kardeşini ve bütün akrabasını öldürmesiyle başlamış ve 1380 yılına kadar sürmüştür. Bu dönemde yirmiden fazla hanın tahta çıkmasına rağmen gerçek hâkimiyet Mamay Mirza'nın elindeydi. Toktamış Han'ın babası Tuy Hoca Oğlan, o dönemde Cuci ulusunda hüküm süren Urus Han tarafından katledilince Toktamış kaçarak Çağatay ulusunda egemenliği ele geçiren Emîr Timur'a sığınmıştı. Nizâmeddîn-i Şâmî'ye göre Timur, Toktamış'a Otrar ve Sabran şehirlerini verdi. Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre ise Seyhun nehri kıyısındaki Sığnâk şehrini de ona bırakmıştı. Böylece Timur, Doğu Deşt-i Kıpçak'ta güçlenen Urus Han'a karşı Toktamış'ı öne çıkarmayı planlamıştı. Ancak Toktamış'a verilen yerler Urus Han'ın elindeydi. Toktamış, Urus Han (ö. 1377) ve ardından oğullarıyla beşinci karşılaşmada (780/1378-79) galip gelmeye başardı. Ak Orda'da bir vasal bulundurma arzusunda olan Timur, Toktamış'a karşı çok sabırlı davranıyordu. Toktamış, 8 Eylül 1380 tarihinde Kulikovskaya savaşında Ruslar'a yenilerek Kırım'a dönen Batı Deşt-i Kıpçak

hâkimi Mamay Mirza'yı Don nehrine dökülen Kalka ırmağı boyunda mağlûp etti. Böylece yirmi yıldan beri devam eden fetret devrine son verdi ve Cuci ulusunda birliği yeniden sağladı. Hârizm ile Azerbaycan dışında daha önce Altın Orda Hanlığı'na bağlı olan toprakların tamamını ele geçirdi.

Bu zaferden sonra Toktamış Han dikkatini Rusya'ya yöneltti. Rus prensliklerinin zâhiren boyun eğmesini sağlamak, Rus şehirlerinden daha büyük ganimetler elde etmek ve Kulikovskaya savaşının intikamını almak için 23-26 Ağustos 1382 tarihinde Ryazan ve Suzdal knezlerinin desteğiyle Moskova'yı kuşattı. Başarısız olunca da hileye başvurdu ve Moskovalılar'dan alacağı az miktarda para karşılığında kuşatmayı kaldıracığına dair söz verdi. Moskovalılar şehrin kapılarını açınca şehri yerle bir etti ve büyük ganimetlerle geri döndü. Kaynaklarda bu savaş dolayısıyla Moskova'da 24.000 kişinin öldüğü belirtilir. Böylece Toktamış, Altın Orda'nın nüfuz sahasında olan knezliklere de üstünlüğünü kabul ettirdi. Toktamış Han bunun ardından Azerbaycan ile Hârizm'e girdi. 785'te (1383) Timur'un hâkimiyetinde bulunan Hârizm'de kendi adına para bastırdı. Daha sonra Tebriz seferine çıktı (787/1385); ancak Toktamış'ın askerleri sekiz gün boyunca şehre giremedi. Bunun üzerine Toktamış, Moskova'da uyguladığı taktiğe başvurdu. Tebriz halkı 250 tümen altın karşılığında barışı kabul etti. Fakat Toktamış Han antlaşmayı bozarak ordusunu şehre soktu ve Tebriz'i yağmaladı, âlimlerini başşehir Saray'a götürdü. 1387'de Keş'i yağmaladı. Ertesi yıl Timur'un Orta Asya'daki topraklarının sınır kalesi olan Sabran şehrinin kuşattı; ardından Otrar yakınlarında Timur'un oğlu Ömer Şeyh'i mağlûp etti, birçok şehir ve köyü yağmaladı. Buhara'yı almak istediysen de başarılı olamadı.

Toktamış Han ile Timur arasındaki ilk karşılaşma Receb 793 (Haziran 1391) tarihinde Kondurca (Kunduzca) ırmağı boyunda vuku buldu. Toktamış Han'ın ordusunu dağıtan Timur çok miktarda ganimet elde etti. Yenilgiye rağmen Toktamış, Deşt-i Kıpçak'taki hâkimiyetini korudu. İki ordu 23 Cemâziyelâhir 797'de (15 Nisan 1395) Terek ırmağı boyunda tekrar karşı karşıya geldi. Zafer yine Timur'un tarafındaydı. Timur bizzat Toktamış Han'ı takip etmek üzere İdil boyunda Ükek'e, ardından Moskova'ya kadar giderek buraları yağmaladı. Timur'un çekilmesinden sonra Toktamış Han 1396'da Kefe'ye hâkim olduysa da Emîr Edigey Mirza'nın yardımıyla han-

lığını ilân eden Timur Kutluk'a yenildi ve Litvanya Prensi Vitovt'a sığındı. Fakat 9 Zilhicce 801'de (12 Ağustos 1399) Vitovt ile Toktamış'ın birleşik ordusu Edigey tarafından bozguna uğratıldı. 1405 yılına kadar devam eden kaçak hayatı sırasında Edigey Mirza onu yakalayabilmek için çok uğraştı. Toktamış Han zor durumda kaldığından Timur'la arasını düzeltmeye teşebbüs ettiyse de Timur'un âni ölümü iyice yalnız kalmasına yol açtı. Bir süre sonra Edigey ve adamları tarafından takip edilirken Karaton ırmağı boyunda atıyla birlikte uçuruma yuvarlanarak öldü. Ölümünden sonra oğulları Altın Orda Hanlığı mirası üzerinde pay almak için mücadeleye girdi. Bunların içinde özellikle Celâleddin, Cabbar Berdi, Kerim Berdi ve Kebek zikredilebilir. Diğer bir oğlu Kadir Berdi 822 (1419) yılında öldürüldü. Toktamış Han gayretli ve mücadeleci bir tabiata sahipti. Ancak bitmek bilmeyen mücadele zmi onu Timur gibi kudretli bir hükümdarla karşı karşıya getirmiş, bu da Altın Orda Hanlığı'nın yıkılmasına zemin hazırlamıştır. Onun Edigey ile olan mücadelesi Nogay, Başkırt, Kazak, Özbek ve Karakalpaklar arasında destanlara konu olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Zeynüddin, *Zeyli Tarih-i Güzide* (trc. M. D. Kyazimof – Ziya Bünyadov), Bakü 1990, s. 130-134; Nizâmeddin-i Şâmî, *Zafernâme* (trc. Necati Lugal), Ankara 1987, tür.yer.; Şerefeddin, *Zafernâme* (Urumbayev), tür.yer.; Ötemiş Hacı, *Çengiznâme* (nşr. V. P. Yudin), Alma-Ata 1992, tür.yer.; A. Nasonov, *Mongoli i Rusy*, Moskova 1940, s. 135-139; Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, Ankara 1940, s. 19, 33; a.mlf., *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, tür.yer.; a.mlf., *Rusya Tarihi*, Ankara 1987, s. 95-97; B. Spuler, *Die Goldene Horde die Mongolen in Russland (1223-1502)*, Leipzig 1943, tür.yer.; Zeki Velidi Togan, "Timur's Campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus", *Annals of the Ukrainian Academy of Sciences in the U.S.*, New York 1958, IV, 1358-1371; Nurettin Aġat, *Altınordu (Cuçi Oġulları) Paraları Kataloġu: 1250-1502*, İstanbul 1976, s. 94-103; Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, tür.yer.; a.mlf., "Toktamış", *İA*, XII/1, s. 412-420; Charles Halperin, *Russia and The Golden Horde*, Indiana 1985, s. 56-57, 96, 99; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (trc. M. Reşat Uzman), İstanbul 1996, s. 346-385, 403-415; Rızaeddin Fahreddin, *Han Zolotoy Ordı*, Kazan 1996, s. 45-49 (Türkçe trc. İlyas Kamalov, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, İstanbul 2003, s. 67-72); A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara 1996, s. 105-106, 251-252; a.mlf., "Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bık Hâci Adlı Kişiyi Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı", *TDe*, XIII (2000), s. 167-192; L. Gumilöv, *Drevnyaya Rusy i Velikaya Stepy*,

St. Petersburg 2001, s. 565-611; İlnur Mirgaliyev, "Emir Mamay Kem Bulgan Ul?", *Kazan Utları*, VIII, Kazan 2001, s. 170-174; Hayrunnisa Alan Akbiyık, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 27, Ankara 2003, s. 117-156; D. DeWeese, "Toktamış", *EP* (İng.), X, 560-563.

İLYAS KAMALOV

TOKUZ OĖUZLAR

(bk. DOKUZ OĖUZLAR).

TOLAN, Hüseyin

(1910-1976)

Türk müzikisi bestekârı.

Selânik'in Karaferye kasabasında doğdu. Babası Karanfilzâde Bekir Efendi, annesi Safiye Hanım'dır. Çocukluk yılları hakkında bilgi yoktur. 1924'te ailece Türkiye'ye göç ederek İstanbul'a yerleştiler. Bir süre Altunizade'de ikamet ettikten sonra Karagürmük'e taşındılar. Hüseyin ortaokulu bitirince Beyazıt Camii ikinci imamı İsmail Efendi'nin (Atay) (Sarı İmam) yanında hıfzını tamamladı. Daha sonra aldığı derslerle iyi bir mevlidhan, gazelhan ve Kur'an okuyucusu olarak yetişti. İstanbul Belediyesi Mezarlıklar Müdürlüğü'ne din görevlisi tayin edildi. Asıl mesleği olan ayakkabıcılığa Kapalıçarşı'daki dükkânında devam etti. 1970-1975 yılları arasında Mahmutpaşa'da Gürün Han'da imamlık yaptı. 23 Ocak 1976'da Karagürmük'teki evinde kalp krizinden öldü ve Topkapı Çamlık Mezarlığı'nda defnedildi.

Tabii ses güzelliğinin yanı sıra bestelediği dini ve din dışı eserleriyle tanınan Hüseyin Tolan'ın müzikideki ilk hocası Ali Rıza Şengel'dir. 1928'lerde Şengel'den nota, usul ve makam bilgileri alarak başladığı müzik çalışmalarını Refik Fersan, Fahire Fersan, Münir Nurettin Selçuk, Refik Talat Alpmann gibi ustaların yanında nazariyat

Hüseyin Tolan